

10.02.01-кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алууга сунушталган Султанова Айжамал Абылкасымовнанын "Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр" темасындагы диссертациясын коргоо боюнча Ош мамлекеттик университетинин жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз – Россия Славян университетинин жанындагы К 10.22.648 диссертациялык кеңештин эксперттик комиссиясынын мүчөсү ф. и. д., профессор С. Н. Абдуллаевдин

корутундусу

Изденүүчү Султанова Айжамал Абылкасымовнанын "Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр" темасындагы диссертациясын карап чыккандан кийин төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот деп ойлойм:

1. Диссертациялык кеңешке диссертацияны коргоого кабыл алуу укугу берилген адистикке иштин дал келиши.

Изденүүчүнүн изилдөөсү кыргыз тилинин эмпирикалык материалына кайрылууну камтыган тема боюнча жүргүзүлдү. Иштин темасы диссертациялык кеңештин профилине туура келет.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты азыркы кыргыз тилиндеги келер чактагы этиштердин маанисин тактоо жана аларды уюштуруунун лексика-грамматикалык каражаттарын сүрөттөө болуп саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн иште төмөнкү милдеттер чечилди:

1. Келер чактын этишине, анын азыркы кыргыз тилиндеги туюнтмаларына тарыхый анализ жүргүзүү.
2. Келер чак ачык этиштин маанисин билдирүү жолдорун аныктоо.
3. Келер чактын этишинин маанисин изилдөө жана аларды уюштуруучу лексикалык жана грамматикалык каражаттарды тактоо.
4. Келер чактын этиштерин морфологиялык жол менен уюштурууну изилдөө. Уңгу түрүндө айтылганда этиштер келер чактын маанисине ээ экендигин конкреттүү мисалдар менен көрсөтүү.
5. Азыркы кыргыз тилиндеги түрк тилдериндеги этиштердин түшүнүктөрүнүн азыркы-келер жана өткөн-келер түрлөрүн изилдөөнүн жыйынтыктарын жалпылоонун негизинде тыянактарды жана сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси - көркөм адабияттан алынган, келер чакты билдирген этиштерди камтыган мисалдар.

Диссертациялык изилдөөнүн предмети кыргыз тилинин грамматикасында келер чакты билдирген этиштердин форманттарынын маанилери болуп саналат.

Изилдөөнүн методологиялык базасы. Изилдөөнүн методологиялык негизи катары орус жана батыш европалык түркологдордун грамматикалык изилдөөлөрү жана этишти изилдөөгө арналган кыргыз тилчилеринин (С.Кудайбергенов, Б. Орузбаева) теориялык эмгектери колдонулган. Кыргыз тилинин грамматикасы боюнча эмгектердеги теориялык маалыматтар да эске алынган.

Диссертациялык изилдөөдө колдонулган негизги методдор грамматикалык байкоо жүргүзүү жана грамматикалык каражаттарды салыштыруу ыкмалары болуп саналат. Ошондой эле түрк тилдеринин материалдары боюнча салыштырма - тарыхый методу колдонулган.

2. Изилдөөнүн актуалдуулугу

Кыргыз тилинде сөздөрдүн маанисин келер чакта туюндуруу, аларды уюштуруунун грамматикалык каражаттары азыркыга чейин атайын жана терең лингвистикалык изилдөөгө дуушар болбой келет. Адатта, келер чак этиштери дагы эле ачык жана жашыруун келер чак этиштерине бөлүнүп изилденет. Дал ушул ачык жана кыйыр келер этиштердин ар кандай маанилери, аларды окуу жайларында уюштуруунун грамматикалык каражаттары дагы эле такталбай изилденип жатат.

Көпчүлүк окумуштуу-түркологдор чактын келечегин азыркы-келер жана өткөн-келер деп изилдеп, жазып, аларды башка убакыт категорияларынан ажыратпай койгон учурлар бар. Албетте, мындай ойлор башка түрк тилдерин үйрөнүүдө да айтылган. Бирок, түрк тилдеринин бири катары кыргыз тили грамматиканын жалпы теориялык маселелеринде тектеш түрк тилдеринен толук бөлүнбөйт. Кыргыз тилиндеги келер чак этишинин бул жактары али толук изилдене элек жана баалана элек.

Ошондуктан азыркы кыргыз тилиндеги келер чактагы этиштердин маанисин атайын изилдөө жана алардын маанисин жана аларды туюндуруучу лексика-грамматикалык каражаттарды аныктоо маселеси актуалдуу бойдон калууда.

3. Илимий жыйынтыктар жана натыйжалар.

Эмгекте төмөнкүдөй негизги илимий жыйынтыктар көрсөтүлгөн.

1. Кыргыз тилиндеги келер чактын морфологиялык жактан уюшулушу негизинен учур чакка окшош болгону менен грамматикалык келер чак маанилери даана байкалат (3.12; корутунду);
2. Кыймыл-аракет убакыт бирдигинде боло турган көрүнүш, анын абстракттуулугу болуп жаткан жана болуп өткөн сыяктуу эле боло тургандык акыйкаты менен да ченелет (3.12; кыскача тыянак);

3. Келер чакта боло турган кыймыл-аракет, ал-абалдар субъект менен объектинин ортосундагы аткарылыштын ишке ашышы, болжолдуулугу менен байланышта болот (3 бап);
4. Этиш сөздөрдүн келер чак маанилери этиш сөздөрдүн лексикалык маанилерине, ыңгай жана айрым учурларда мамиле категорияларынын маанилерине да көз каранды болуп калат (3.2; 3.11);
5. Кыймыл-аракет, ал-абал эч убакта субъектисиз ишке ашпагандыктан, этиштин келер чак маанилеринин туюндурулушу жак категориясынын ишмердүүлүгүндө болуп эсептелет (3.10).

4. Диссертацияда камтылган ар бир натыйжанын (илимий жобонун), изденүүчүнүн тыянактарынын жана корутундунун негиздүүлүк жана аныктык даражасы.

Биринчи жыйынтык. Үчүнчү бөлүмдө атайын адабият жана мисалдар шилтемелер менен негизделген. Анык, анткени иллюстрациялык сөздөрдүн семантикалык мазмуну текшерилүүгө тийиш жана ынанымдуу көрүнөт;

Экинчи жыйынтык. Конкреттүү тыянактарга жана жоболорго эмес, иштин жалпы контекстине негизделген.

Үчүнчү жыйынтык. Көркөм тексттердеги мисалдар аркылуу негизделген. Ишенимдүү, анткени интроспекцияга мүмкүнчүлүк берилет.

Төртүнчү жыйынтык. Кыргыз тилинде келер чактын семантикасын туюндуруунун ар кандай ыкмаларын талдоо менен негизделген. Анык, анткени иштин фактылары менен далилденет.

Бешинчи жыйынтык. Түрк тилдеринде жаксыз этиштердин жоктугу тууралуу түркологдордун пикири менен негизделген.

Бөлүмдөрдүн тыянактары жана иштин корутундусу. Негизинен, атайын адабияттын жоболоруна кайрылуунун аркасында аныктыгы келип чыгат. Изилдөө объектисинин мазмунун жалпылаштыргандыктан, аны ишенимдүү деп эсептесе болот.

5. Изилдөөнүн ар бир жобосунун (илимий натыйжасынын) жаңылыгынын даражасы.

Жыйынтык 1. Жаңы десек болот, анткени, бир жагынан илимий жүгүртүүгө жаңы эмпирикалык материалды киргизет, экинчи жагынан, өз формулировкасында кыргыз тилинде келер чактын маанилерин билдирүү жолдору боюнча атайын маалымат берет.

Жыйынтык 2. Лингвистикалык темага арналган диссертациядагы лингвистикалык фактылар менен бекемделбеген жалпы жана ошондуктан аны жаңы деп таануу кыйын.

Жыйынтык 3. Жарым-жартылай жаңы, анткени мындай жобо көпчүлүк тилдерге карата

колдонулат. Кыргыз тилиндеги мезгил категориясынын системасынын өзгөчөлүктөрү түшүнүксүз бойдон калууда.

Жыйынтык 4. Жаңы, бирок анын формулировкадагы аргументи мисалдарда жетишсиз көрүнөт.

Жыйынтык 5. Жарым-жартылай жаңы деп таанылышы керек. Бул илимий жобонун экинчи бөлүгү талаштуу.

6. Иштин ички биримдигин баалоо жана илимий-теориялык маселелерди чечүү үчүн иштин багыты.

Султанова Айжамал Абылкасымовнаны «Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр» темасындагы эмгеги ички биримдиги менен мүнөздөлөт. Ал коюлган максатка жетүүгө багытталган. Материалдар эмпирикалык материалдарды системалуу баяндоого негизделген. Жоболор жарактуу жана мисалдар менен бекемделген.

7. Практикалык баалуулук.

Иштин натыйжалары кыргыз тили жана түркология, кыргыз жана башка түрк тилдеринин морфологиясы боюнча изилдөөлөрдө колдонулушу мүмкүн.

8. Негизги жыйынтыктардын, тыянактардын жана корутундунун жарыялангандыгын тастыктоо. Диссертациянын темасы боюнча төмөндөгү эмгектер басылып чыкты:

1. Султанова, А. Кыргыз тилинде этиштин айкын келер чак маанилери тууралуу [Текст] / А. Султанова // Uluslararası Türk dünyasında ilmi araştırmalar sempozyumu bildiri kitabı. - Туркия, 2016. - С.452-453.
2. Султанова, А. Түркологиядагы келер чак маанилери тууралуу [Текст] / А. Султанова, И. Абдувалиев // Учебно-научно-производственного комплекса Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова Научно-популярный периодический журнал «Вестник МНУ» Материалы международной научно-практической конференции «I Токтомаматовские чтения» – Жалал-Абад, 2018. - № 1, - С.401-403. - Режим доступа: <https://mnu.kg/vestnikfiles/2018.pdf>
3. Султанова, А. Келер чактын изилдениш тарыхынан [Текст] / А. Султанова // Uluslararası Türk dünyasında ilmi araştırmalar sempozyumu bildiri kitabı – Туркия, 2018. - Режим доступа: <http://uep.kg>; <http://symposium.uep.kg/article-rules>
4. Султанова, А. Түрк тилдүү элдердин тилинде этиштин келер чагынын изилдениши [Текст] / А. Султанова // Республиканский научно-теоретический журнал Известия ВУЗов Кыргызстана. - Бишкек, 2021. - №1. - С.275-279.
5. Султанова, А. Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилеринин иликтениш

маселелери [Текст] / А. Султанова // Республиканский научно-теоретический журнал Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - Бишкек, 2021. - С.276-280.

6. Султанова, А. Келер чактын баяндагыч ыңгай маанилери аркылуу туюндурулушу [Текст] / А. Султанова // К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университеттин Жарчысы. - Жалал-Абад, 2022.

7. Султанова, А. Этиштердин табиятындагы келер чак [Текст] / А. Султанова // Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Жарчысы. - Жалал-Абад, 2022. - Режим доступа: <http://jagu.kg/view/vestnik>

8. Султанова, А. Выражение определенного будущего времени через его спряжение [Текст] / А. Султанова // Bulletin of Science and Practice Scientific Journal. – 2022. - Volume 8, Issue 5. - С.784-790.

9. Султанова, А. Кыргыз жана казак тилдеринде этиштин келер чагы [Текст] / А. Султанова, И. Абдувалиев // Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова Научно-популярный периодический журнал «Вестник МНУ», - Жалал-Абад, 2022. - №2. - С.190-193.

10. Султанова, А. Айкын келер чак маанилеринин үчүнчү жак аркылуу туюндурулушу [Текст] / А. Султанова // Республиканский научно-теоретический журнал Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2022. - №4 -

11. Султанова, А. Выражение глаголов определенного будущего времени первого лица [Текст] / А. Султанова, И. Абдувалиев // МИР СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ Издательство "Перо". - Москва, 2022.

12. Этиштин айкын келер чагынын мамилелерде жана үчүнчү жакта туюнтулушу [Текст] / А. Султанова // Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова. Жалал-Абад, 2023.

9. Эскертүүлөр жана сунуштар.

- Диссертациялык иш жалпы түркология боюнча салыштырма материалдарга таянып жазылганын жакшы ыкма деп эсептесе болот. Анткени кыргыз тилиндеги чак категориясын айрым система катары, келер чакты субсистема катары көрүүгө жол ачылат. Бирок иште кыргыз тилинде бар, башка орто азиялык түрк тилдеринде жок келер чактын формалары терең каралбаган. Маселен, келечекте аткарала турган кыймыл-аракетти билдирген -а элек формасы ошолордун катарына кирет. Бул форманын семантикасы уникалдуу жана кыргыз тилиндеги келер чактын өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат, айрыкча багыныңкы предикация конструкцияларында.

- Авторефераттардагы тексттин сапаты жакшы эмес. Орус тилиндеги котормо жарабайт. Мисал үчүн, резюмеде, башкача айтканда, эң көп окула турган жерде, *этиштин мүчөлөрү* котормодо *форманты глагола* дегендин ордуна *члены глагола* болуп калган. Андай мисалдар көп кездешет.
- -гыр мүчөсү менен келген тилдоо сөздөр формалдык-морфологиялык жактан келер чак формаларына окшоп, тиешеси бардай көрүнгөнү менен, бирок чындыгында функционалдык жактан каратма сөздөрдүн ролун аткарып калат. Демек, убакыт жагынан караганда сүйлөө моментине дал келип, учур чакка карап калат.
- Лингвистика боюнча жазылган ишти коргоого коюлуучу экинчи жобо маңызы боюнча лингвистикалык характерге ээ эмес. Диссертациянын кайсы конкреттүү жобосу корголуп жатканын түшүнүү кыйын.
- Диссертациянын проблемасы үчүн транспозиция түшүнүгү маанилүү болуш керек. Мисал үчүн, «Кутадгу Билиг» тилинде келер чак формалары учур чак маанисин бергени кездешет. Азыркы кыргыз тилинде бур көрүнүш сакталдыбы, жокпу - бул маселеге көңүл бөлүү актуалдуу болсо керек.
- Изденүүчүнүн жарыяланган эмгектери тизмесинде басылып чыккан ордун көрсөткөндө шаардын ордуна мамлекет (Түркия) көрсөтүлүп калган.
- Кыскача киришүүлөр көп орун алып калган. Мисалы, 2 бап 12 беттен турса, анын 4 бетин кыскача киришүү, 2 бетин бет кыскача тыянак алган.

10. Авторефераттын диссертациянын текстине дал келиши.

Автореферат орусча котормону эсепке албаганда негизинен диссертациянын концепциясына, структурасына жана мазмунуна дал келет.

11. Квалитетрикалык матрица боюнча баллдардын жалпы саны - 79.

12. Жогоруда белгиленгендерди эске алуу жана белгиленген сын-пикирлер толук иштелип чыгуу шартты менен, Айжамал Абылкасыновна Сулайманованын 10.02.01 - Кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн сунушталган «Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилериндеги өзгөчөлүктөр» диссертациясын коргоого кабыл алуу сунушталса болот.

Эксперттик комиссиянын мүчөсү,
ф.и. д., профессор

Абдуллаев С. Н.